OUR HERITAGE
ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on "*Sustainable Development Goals*"

भारतातील दारिद्रय निर्मूलनातील प्रशासनाची भुमिका

डॉ. डी.एस.शिंदे
सुंदरराव सोळंके माहविद्यालय माजलगाव
Email: dnyaneshvarshinde@gmail.com

संक्षिप्त गोषवारा (Abstract) :

दारिद्रय हि भारतातील गंभीर समस्या आहे. भारतातील आर्थीक,सामाजीक, राजकीय जीवनावर दारिद्रय या समस्येचा प्रभाव आहे. शासनाने प्रशानाच्या माध्यमातून योजना राबवूण देशातील दारिद्रयाचे प्रमाण कमी करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. भारतात आज देखील २२ टक्के जनता दारिद्रयात जिवन जगत आहे. ग्रामीण व शहरी भागातील दारिद्रयाचे मूळ कारण बेरोजगारी हे आहे. रोजगार हमी योजनेसारख्या योजना राबवून प्रशासनाने दारिद्रय निर्मुलनाचे प्रयत्न केलेले आहेत. परंतू प्रशासनाला पुरेशे यश मिळालेले नाही. कारण या योजनांना भ्रष्टाचार या समस्येने ग्रासलेले आहे. या योजनामध्ये लोखोंचा भ्रष्टाचार झालेल्या बातम्या आपण रोज प्रसार माध्यातून वाचतो,पाहोतो. आज देशातील संपत्ती मुठभर लोकांच्या हातात एकवटली जात आहे. गरीब आणि श्रीमंत यांच्यातील दरी देविसेंदिवस वाढत आहे. दारिद्रयचा परिणाम देशाच्या विकासावर होत आहे. आज दारिद्रय या समस्येचा गांभीर्याने विचार करूण त्यांचे समुळ उच्चाटन करणे गरजेचे आहे.

Keywords: दारिद्रय, प्रशासन

प्रस्तावना :

आज आपण माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या २१ व्या शतकात वावरत आहोत. असे असतांना देखील जगातील सर्वच विकसीत अणि विकसनशील देशासमोर दारिद्रय हि प्रमुख समस्या आहे. या देशात सामाजीक,राजकीय,अर्थिक जीवनातील गंभीर समस्या म्हणून दारिद्रयाकडे पाहिले जाते. विकसनशील देशात दरडोई उत्पन्न कमी असते. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वाटयात फार मोठी विषमता निर्माण झाल्यामुळे आशा,देशात दरिद्रयासारखी समस्या निर्माण होते. भारत देखील याला अपवाद नाही. भारत स्वतंत्र, झाल्यानंतर भारतातील दारिद्रयाचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. भारतातील वाढते दारिद्रय हि चिंतेची बाब आहे.

दारिद्रयाच्या अवस्थेत जिवन जगणाऱ्या व्यक्तीच्या अन्न,वस्त्र,निवारा या मुलभूत गरजांची पुर्तता होत नाही. भारतसारख्या देशात दारिद्रय हे जुन्या आजाराप्रमाणे आहेत. स्वातंत्र्यानंतर देशाच्या आर्थिक विकासाबरोबरच त्या विकासाची फळे गरीब जनतेपर्यंत पोहचतील अशी अपेक्षा होती. त्यामुळे साधनसंपत्तीच्या वाटपात लक्ष देण्यात आले नाही. आज भारताला स्वातंत्र्य मिळुन ७० वर्षे झाली. तरी देखील आर्थिक विकासाचा फायदा गरिब जनतेला झालेला नाही. या उलट संपत्तीचे केंद्रिकरण मात्र झाले. शासनाने संपत्तीचे केंद्रिकरण कमी करण्यासाठी दारिद्रय निर्मूलनाच्या अनेक उपाय योजना आखल्या व त्या योजनाची अंमलबजावनी शासन,प्रशासन करत आहे.

देशपातळीवर प्रशासनाद्वारे अंमलात आलेल्या आणि अंमलबजावणी सुरू असलेल्या दारिद्रय निर्मुलनाच्या योजनांत शेती,जमीन सुधारणा,जमीनीचे फेर वाटप, रोजगार व मजुंरी विषयक धोरण, ग्रहनिर्माण,ग्रामीण विकास, रोजगार हमी,पंतप्रधान ग्रामसडक आशा अनेक योजनाचा समावेश आहे. शासन अणि प्रशासन पातळीवर दारिद्रय निर्मुलनासाठी अंमलात आलेल्या योजनांचा अभ्यास करणे, त्यांचे मुल्यमापन करणे या उदेशाने दारिद्रय निर्मूलनातील प्रशासनाची भूमिका या संशोधन लेखाच्या माध्यमातून प्रयत्न केलेला आहे.

संशोधन लेखाची उद्दिष्टे :

१. दारिद्रय निर्मुलनातील प्रशासनाच्या भुमीकेचा अभ्यास करणे.
२. दारिद्रय निर्मुलन योजनांचे मुल्यमापन करणे.

OUR HERITAGE
ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on "Sustainable Development Goals"

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधन लेखासाठी निरीक्षण, विश्लेषण व वर्णनात्मक पध्दतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. तथ्य सकंलणासाठी द्रितीय पध्दतीचा वापर करण्यात आलेला असून यामध्ये संदर्भ ग्रंथ,संशोधन पत्रीका, वर्तमान पत्रे व विविध वेबसाईटवरील माहितीचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

दारिद्रय निर्मुलनांतील प्रशासनाची भुमिका :

भारत स्वंतत्र झाल्यापासून देशातील दारिद्रय कमी करण्यासाठी अनेक उपाय योजना, धोरणे राबवण्यात आली. ग्रामीण भागातील दारिद्रय कमीकरण्यासाठी प्रशासनाद्वारे एकात्मीक ग्रामीण विकास कार्यक्रम, युवकांचे व्यवसाय प्रशिक्षण, महिला व बालविकास, स्वर्णजयंती, ग्रामीण रोजगार,इंदीरा आवास, पंतप्रधान ग्रामसडक, ग्रामोदय, अन्न सुरक्ष राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार आशा योजनाची अंमलबजवाणी करण्यात आली. या योजनाचा आढावा व मुल्यमापन खालीलप्रमाणे करण्यात आलेले आहे.

१. स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना :

भारतातील गरिबी दूर करण्याच्या उद्देशाने १३ मे १९९८ रोजी पंचायतराज संस्थांने संमेलन भरवण्यात आले. या संमेलनात लोकांच्या अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठी व ग्रामसभेला प्रभावी साधन बणवून गरिबी दूर करण्यासाठी स्वर्णह्मजंयती स्वरोजगार योजनेची निर्मीती करण्यात आली. या योजनेची प्रशासनाद्वारे अंमलबजवाणी करूण देशातील गरीबी दूर करण्याचा कार्यक्रम हाती घेण्यात आला. इ.सन. १९९७ च्या सर्वेक्षणानुसार दारिद्रय रेषे खालिल कुटूंबाच्या जिवनमानात सुधारणा करणे, रोजगारास मदत केल्यापासून तीन वर्षात दरमहा किमान २००० रू.निव्वळ उत्पन्न मिळेल अशी अपेक्षा होती. देशातील एकूण ३०टक्के कुटूंबांना या योजनाचा लाभ होईल असे प्रशासनाला अपेक्षीत होते.

लोकांच्या सहभागातून लहान उद्योग उभारणे, ग्रामीण भागातील गरिबी,अनुसुचित जाती,जमाती,जनजाती,विकलांग आणि महिलांना कर्ज देउन स्वयंरोजगारासाठी प्रेरित करूण जिवनमान उंचावण्याच्या उद्देशाने या योजनेची निर्मीती व अंमलबजावणी प्रशासनाने केली.

भारताला स्वातंत्र्यप्राप्त होउन ७० वर्षे झालेली आहेत तशी पण देशातील गरिबी आणि दारिद्रय कमी झालेले नाही. भारतातील ३०टक्के कुटूंबांना लाभ देण्याचा उद्देश प्रशासन साध्य करू शकलेले नाही. या योजनेला अपेक्षीत असे यश मिळाले नाही.

२. संपुर्ण ग्रामीण रोजगार योजना :

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून देशातील दारिद्रय निर्मूलनाचे आणि बेकारी दूर करण्याचे अनेक कायर्क्रम राबवण्यात आले. परंतू अद्याप दारिद्रय व बेकारी कमी झालेली नाही. हे दारिद्रय कमी करण्यासाठी केंद्र शासनाने जवाहर ग्रामसमृध्दी योजना व आशवासीत रोजगार योजना एकत्रीत करूण २००१ साली संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना अंमलात आणली. ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे व ग्रामीण भागात स्थायी रोजगार निर्माण करून दारिद्रय निर्मूलन करणे हा प्रशासनाचा उद्देश होता. या संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजनेकरिता ७५ टक्के निधी केंद्रशासनाने तर २५ टक्के निधी राज्य शासनाने उपलब्ध करून दिला. या योजनेत मजूरांना अन्न,धान्य व काही नगदी स्वरूपात रक्मम दिली जात असे.

या योजनेअंतर्गत प्रशासनाने ग्रामीण भागातील दारिद्रय निर्मूलनाचा प्रयत्न केला. या अंतर्गत सामाजीक वणीकरण,वनशेती,घरकूल बांधणी, सामुदायीक विहरी खोदने,चाऱ्यांची बांधणी व दुरूस्ती, सामुदयीक शौचाल्ये, अशा कामातून ग्रामीण भागात रोजगार निर्माण करण्याचा प्रयत्न प्रशासनाने केला परंतू योजनांमधील भ्रष्टाचार, लोकांची मानसीकता या कारणांमुळे या योजनेस अपेक्षीत परिणाम साध्य करता आले नाहीत.

३. इंदिरा आवास योजना :

अन्न,वस्त्र,निवार या मानसाच्या तीन मुलभूत गरजा आहेत. आज भारतालास्वातंत्र्य प्राप्त होउन सत्तर वर्षापेक्षा अधिक काळ झालेला आहे. तरी देखील या समस्या आहेत. मुलभूत गरजेतील निवारा हि गरज

OUR HERITAGE
ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on "*Sustainable Development Goals*"

पुर्ण करण्यासाठी शासनाने इ.सन १९९६–९७ पासून केंद्रशासनाची पुर्वीची घरकूल योजना व जवाहर रोजगार योजनेचा विस्तार करून स्वतंत्र इंदिरा आवास योजना अंमलात आणली देशातील दारिद्रय निर्मूलन करण्यासाठी कोणतीही किंमत न घेता अनुसूचीत जाती, जमातीच्या लोकांना,माजी सैनिक व त्यांच्या विधवा पत्नी आणि यांना मोफत घरे बांधून देण्याची हि योजना आहे. तसेच ग्रामीण भागातील बेघर, भूमीहीन, दारिद्रयरेषेखालील, अन्य मागासवर्गीस यांना मोफत घरे बांधून देण्याच्या उद्देशाने या योजनेची अंमलबजावणी करण्यात आलेली आहे. एवढेच नव्हे तर आज देखील हि योजना सुरू आहे.

सामान्य नागरिकांसाठी घर किंवा निवास असने हि सामाजीक आणी आर्थिक दृष्टीने प्रतीष्ठेची बाब आहे. परंतू आज देखील एकूण ग्रामीण भागातील १५ कोटी कुटूंबांपैकी अडीच कोटी कुटूंबांना स्वता:चे घर नाही. आज देखील शासन व प्रशासन या समस्येकडे गाभीर्याने पाहत नाही. घरकुलाच्या योजना मोठया प्रमाणावर अंमलात आणल्या जातात. परंतु भ्रष्टाचारासारखी किड त्याला लागलेली आहे. म्हणून अपेक्षीत परिणाम दिसत नाहीत.

४. पंतप्रधान ग्रामोदय योजना :

पंतप्रधान ग्रामोदय योजना इ.सन.२००० – २००१ मध्ये देशातील सर्व राज्य व केंद्रशासीत प्रदेशांसाठी सुरू करण्यात आली. ग्रामीण भागाचा आर्थिक विकास व ग्रामीण भागातील मानवी जीवनाचा विकास करणे हा या योजनेचा उद्देश होता. प्रशासनाने योजनेची अंमलबजावणी करतांना ग्रामीण भागात प्राथमीक आरोग्य, प्राथमीक शिक्षण,निवारा, पिण्याचे शुध्द पाणी व ग्रामीण पोषण आहार या पाच गोष्टींवर भर देण्यात आला. २००१–०२ पासून विद्युतीकरणाचाही समावेश यामध्ये करण्यात आला. परंतु आज देखील ग्रामीण भागातील लोकांचे आरोग्य, वीज पुरवठा या समस्या पुर्णपणे सुटलेल्या नाहीत. ग्रामीण भागातील जणतेला आज देखील शुध्द पिण्याच्या पाण्याचा पुरेसा पुरवठा होत नाही. प्रशासनाने या योजनेवर २८०००कोटी रूपये खर्च केले, परंतु अपेक्षीत परिणाम दिले नाहीत.

५. पंतप्रधान ग्रामसडक योजना :

पंतप्रधान ग्रामसडक योजना इ.सन.२००० मध्ये सुरू करण्यात आली. ५०० किंवा त्यापेक्षा अधिक व डोंगराळ प्रदेशातील १६ लक्ष गावातील रस्ते करूण गावे एकमेकांना जोडने हा या योजनेचा मुख्य उद्देश होता. या योजनेनूसार भारतातील सर्व राज्य व केंद्रशासीत प्रदेशातील १.६ लक्ष गावात रस्त्यांचे जाळे निर्माण करणे हा प्रशासनाचा मुख्य उद्देश होता. परंतु देशाच्या विविध भागातील हजारो गावे अशी आहेत की, त्या गावात जाण्यासाठी कच्चे रस्ते देखील नाही. हे या योजनेचे अपयशच म्हणावे लागेल.

६. अंत्योदय अन्न योजना :

अंत्योदय अन्न योजना हि डिसेंबर २००० मध्ये सुरू करण्यात आली. या योजनेनूसार देशातील १. कोटी कुटूंबांना कमी किमतीत गहू,तांदूळ पुरवणे हा उद्देश होता. दारिद्रय रेषेखालील एक कोटी कुटूंबांना २रू किलोने गहू व ३रूपये किलोने तांदूळ पुरवला जातो. या योजनेअंतर्गत २५ किलो धान्याची मर्यादा ३५ किलो करण्यात आली. २००० मध्ये प्रशासनाने अंमलात आणलेली हि योजना काही प्रमाणात यशस्वी झाली. परंतु आज देखील ग्रामीण भागातील स्वस्त धान्य दुकानाची जी वितरण व्यवस्था आहे त्यामध्ये खुप मोठया प्रमाणावर त्रुटी आहेत. वृत्तमानपत्रात दररोज सार्वजणिक विभागाचे धान्य काळया बाजारात विक्री करतांना पकडले अशा बातम्या येतात. योजनेच्या अंमलबजावणीत प्रशासन कमी पडते हि परिस्थीती आजही जशीच्या तशी आहे.

७. सुवर्ण जयंती शहरी रोजगार योजना :–

देशातील शहरी भागातील बेकारी दुर करण्याच्या दृष्टीणे केंद्र शासनाने केलेल्या सर्व योजनांचे एकत्रीकरण करून १९९७ मध्ये सुवर्ण जयंती शहरी रोजगार योजना सुरू केली. या योजनेचा ७५ टक्के खर्च केंद्र शासन व २५ टक्के खर्च राज्यशासन करते. या योजनेच्या अंलबजावणीतून शहरी भागातील बेकारी कमी करण्याचा प्रयत्न प्रशासन करत आहे. परंतु मागील सात वर्षातील शासनाचे धोरण आणि प्रशासन यावरून असे लक्षात येते की, शहरी भागात देखील बेकारी दिवसेंदिवस वाढत आहे.

OUR HERITAGE
ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on "Sustainable Development Goals"

८. महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजना :

भारतातील बेकारीचा प्रश्न अतिशय व्यापक व गुंतागुंतीचा आहे. आज देशातील बेकारीने राष्टधिय स्वरूप धारण केलेले आहे. बेकारीमुळे समाज जीवनात असंतोष व सामाजीक विघटनासारख्या समस्या निर्माण होत आहेत. लोकसंख्या सतत वाढत आहे. ग्रामीण भागातील शेती पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहे. ग्रामीण व्यवसाय नष्ट होत आहेत. बिगर शेती व्यवसायाचा अपुर्ण विकास, कालबाहय शिक्षण पध्दती, तांत्रीक शिक्षणावर भर न देणे ग्रामीण भागातील लोसंख्येचे होणारे स्थालांतर याने ग्रामीण भाग ग्रासलेला आहे.

महाराष्ट्रात १९७२ मध्ये भिष्ण दुष्काळ पडला तेव्हा महाराष्ट्रात प्रथम हि योजना १ मे १९७२ साली सुरू करण्यात आली. या योजनेचे महत्व लक्षात घेउन केंद्र शासनाने २००५ साली हि योजना देशभर सुरू केली. परंतू या योजनेत गुत्तेदारीचा वापर मोठय प्रमाणात होत असल्याने रोजगार हमीची कामे यंत्राच्या सहाय्याने केली, जातात. त्यामुळे ग्रामीण भागातील रोजगार समस्या आहे तशीच आहे.

निष्कर्ष :—

सदरील संशोधन लेखाच्या माध्यमातून दारिद्रय निर्मूलनातील प्रशासनाची भुमिका अभ्यासली असता खालील निष्कर्ष
निघतात.

१. मुलभूत गरजा न भागवता येण्यासारखी परिस्थीती असणे, अशा अवस्थेतील व्यक्तीचे उत्पन्न इतके कमी असते की, त्या व्यक्तीला अन्न,वस्त्र,निवारा या किमान मुलभूत गरजा भागवता येत नाहीत त्यालाच दारिद्रय असे म्हटले जाते.
२. भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त होउन ७० वर्ष पुर्ण झालेले आहेत. तरी देशातील गरिबी व दारिद्रय कमी झालेले नाही. आज देखील भारतातील २२ टक्के जनता दारिद्रयात जीवन जगत आहे.
३. ग्रामीण भागातील दारिद्रय कमी करण्याच्या उद्देशाने प्रशासनाने ग्रामीण रोजगार हमी सारख्या योजना राबवल्या परंतू भ्रष्टचारी प्रवृत्तीमुळे ग्रामीण भागातील दारिद्रय कमी न होता उलट वाढत आहे.
४. गरिब आणि श्रीमंत यामधील दरी कमी करून ग्रामीण शहरी भागात रोजगार उपलब्ध करणे हा सर्व योजनांच्या अंमलबजावणीत प्रशासनाचा उद्देश होता. परंतू यामध्ये प्रशासन अपयशी ठरतांना दिसते. ग्रामीण व शहरी भागातील बेकारी, गरिब श्रीमंत यांच्यातील दरी दिवसेंदिवस वाढत आहे.
४. इ.सन १९५० पासून दारिद्रय निर्मूलनाचे कार्यक्रम भारतात राबवले जात आहेत. परंतू त्यामध्ये हवे तसे प्रशासनाला यश मिळालेले नाही. आज देखील ४० टक्के भारतातील राहण्याचे व्यवस्थीत घर नाही ३५ टक्के लोकांकडे शौचालय नाहीत.
५. पंतप्रधान ग्राम सडक योजनेसारख्या योजनांची अंमलबजावणी इ.सन.२००० पासून सूरू आहे. आज देखील देशातील ४० टक्के खेडयांना जोडणारे रस्ते व्यवस्थीत नाहीत या समस्या अद्यापही आहेत.
६. ग्रामीण भागात रोजगार उपलब्ध करण्यात प्रशासनाला अपयश आल्याने ग्रामीण भागातील जणतेचे शहरी भागात स्थलातंर होत आहे. त्यामुळे शहरी भागातील दारिद्रयाचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे.
७. भारतासारख्या विकसनशील देशात योजनांपुरते विकासाचे उद्दीष्ट निश्चीत करून चालणार नाही तर सातत्यपुर्ण सर्वांगीण विकासाची आवश्यक्ता आहे.

संदर्भ सुची :

[1] प्रा. लक्ष्मण कोतापल्ले, भारतील सामाजिक प्रशासन विद्या बुक प्रकाशनऔरंगाबाद—२०१४ प्र.क्रं. २२८,२३२
[2] डॉ.सुधिर दिंडे,सार्वजणीक धोरण,कैलास पब्लीकेशन औरंगाबाद—२०१५,प्र.क्रं. १४७
[3] डॉ.सुरेंद्र कटारिया, लोकप्रशासन,जयपुर प्रकाशसन जयपुर, २००७ प्र.क्रं.२७९
[4] प्रा. लक्ष्मण कोतापल्ले, भारतील सामाजिक प्रशासन विद्या बुक प्रकाशन औरंगाबाद—२०१४ प्र.क्रं. २१४,२२१
[5] डॉ.सुधा काळदाते,भारतातील सामाजिक समस्या,विद्या बुक प्रकाशन औरंगाबाद,२००५ प्र.क्रं.८५
[6] भारत सरकार,सुचना आणि प्रसारण मंत्रालय,भारत सरकार
[7] प्रबोधन प्रकाशन ज्योती, ऑगस्ट २०१३

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.625 **ISSN – 2348-7143**

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

October-2019 Special Issue – 200

Cotemporary Problems in India and Remidies

Guest Editor :
Dr. R. V. Shikhare
Principal
R. B. Attal Arts, Science & Commerce College,
Georai, Dist. Beed (M.S) India

Associate Editors -
Mr. H. B. Helambe
Mr. B. S. Jogdand
Mr. R. B. Kale
Mr. S. S. Nagare
Mr. R. B. Pagore

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

101	ग्रामीण महिला सक्षमीकरणात डॉ. एम. एस. स्वामीनाथन् यांचे योगदान	डॉ. कैलास ठोंबरे व डॉ.राजाभाऊ गायकवाड	416
102	वाढता दहशतवाद आणि भारत	डॉ. केशव महाने	422
103	जागतिक तापमान वाढ व भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा	डॉ. किरण चक्रे	427
104	पर्यावरण प्रदूषण व उपाय	डॉ. राखी सलवर	434
105	शाश्वत विकास आणि भारतीय सद्यस्थिती	डॉ. रमेश वाघमारे	438
106	दहशतवाद : एक गंभीर समस्या	डॉ. साहेब राठोड	442
107	भारतासमोरील आव्हाने : विशेष संदर्भ दारिद्र्य	डॉ. सिद्धेश्वर सटाले	445
108	दहशतवादाचे प्रकार : एक अभ्यास	डॉ. डी.एस.शिंदे	448
109	बेकारी : एक राष्ट्रीय समस्या	डॉ. शिवाजी चौधुले	452
110	समकालीन भारतीय अर्थकारण : समस्या आणि उपाययोजना	डॉ. शिवराज पाटील	457
111	दहशतवाद आणि समाज : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	डॉ. सुनिल जाधव	460
112	भारतातील दारिद्र्याची कारणे व उपाय	डॉ. सुरेश सामाले	463
113	दारिद्र्य : देशाच्या विकासापुढील एक समस्या	डॉ. टी.आर.फिसफिसे	468
114	सायबर गुन्हेगारीतून निर्माण होणारा दहशतवाद	डॉ. सुनिता टेंगसे व गोपाळ बांगुर्डे	473
115	भारतातील दारिद्र्याची कारणे व उपाययोजना	गौरव पाटील	479
116	मानवी जीवनावर होणारे पर्यावरण प्रदूषणाचे दुष्परिणाम	डॉ. संदीपान गायके	484
117	भारतीय राजकारण आणि धर्म	डॉ. जे.एस.ढवळे	487
118	भारतातील सायबर गुन्हे : एक अवलोकन	डॉ. जयसिंग सिंगल	489
119	दारिद्र्याचे समाजशास्त्रीय अध्ययन : एक अभ्यास	दक्षित कांबळे व डॉ. दिपक क्षारवाडकर	498
120	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या कारणे आणि उपाययोजना	प्रा. नंदकुमार कुकलारे	502
121	नक्षलवाद : एक समाजशास्त्रीय आकलन	मीना राजपूत व डॉ. बी.एच.दानायत	508
122	कोरडवाहू शेती आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या	डॉ. जयदेव मोहिते	513
123	आदिवासी इतिहासलेखनातील डॉ. जिरेवाड मर यांचे योगदान	नितीन क्षीरसागर	516
124	इस्लामी व्याजपद्धती - अर्थशास्त्रीय अभ्यास	डॉ. सय्यद मुसा	519
125	भ्रष्टाचार- एक गंभीर समस्या	डॉ. अनंत नरवडे	522
126	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा राज्य सामाजवादातील आर्थिक विचार	प्रा. वितेश निकते	527
127	भ्रष्टाचार आणि क्रीडा स्पर्धा	प्रा. भारत पल्लेवाड	530
128	पर्यावरण संवर्धन ही काळाची गरज	डॉ. किरण पिनाटे	533
129	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या कारणे आणि उपाय	प्रा. आर.एस.पोपळघट	536
130	भारतातील भ्रष्टाचाराची समस्या	प्रा. प्रकाश काळवणे	541
131	सायबर गुन्हेगारी एक सामाजिक समस्या	प्रा. एच.आर.बेमी	545
132	बालगुन्हेगारी समस्या : समाजशास्त्रीय विश्लेषण	प्रा. आर.बी.काळे व प्रा.बी.टी.मोकासरे	548
133	दहशदवाद : समकालीन प्रश्न आणि उपाय	डॉ. आर.के.काळे	552
134	लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या साहित्यातील समस्यांचे चित्रण	प्रा. संदिप परदेशी	559
135	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या समस्या व उपाय	प्रा. इंदू साळुंके	563
136	रत्नागिरी जिल्ह्याचे उत्पन्न आणि दारिद्र्याचे स्वरूप	प्रा.एम.एस.सिताफुले	568
137	स्त्री शिक्षण समस्या व उपाय	प्रा. सीताराम मोघल, भागवत गोरे	575
138	भ्रष्टाचाराचे ग्रामीण समाजावर झालेली परिणाम - एक समाजशास्त्रीय अभ्यास (विशेष संदर्भ मुदखेड तालुका, जिल्हा नांदेड)	डॉ. दत्ता तंगलवाड	579

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 200 : Contemporary Problems in India and Remidies
ISSN : 2348-7143
October-2019

दहशतवादाचे प्रकार : एक अभ्यास

डॉ.शिंदे डि.एस.
लोक प्रशासध विभाग प्रमुख
सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव

विज्ञाध आणि तंत्रज्ञाधाच्या युगामध्ये माधवासमोरील समस्यांची संख्या कमी होण्याऐवजी वाढत चालली आहे. संपूर्ण जगाला आज एका बाजूला धैसर्गिक संकटांचा सामधा करावा लागत आहे. तर दुसज्या बाजूला माधवर्धिमित संकटांचा सामधा करावा लागत आहे. प्रत्येक देशाला हया संकटांचा सामधा कमी अधिक प्रमाणात करावा लागत आहे. त्यामध्ये जिवित वित्त अशा दोध्ही प्रकारची हाधी प्रचंड मोठया प्रमाणावर होत आहे. धैसर्गिक समस्यामध्ये आपत्ती, पूर, दुष्काळ रोगराई हया समस्या भेडसावत असल्या तरी काही प्रमाणात अशा समस्यांधा आळा घालण्यासाठी प्रत्येक देश आपआपल्या पध्दतीधे प्रयत्धशील असतो.

मार्वार्मित समस्यांची व्याप्ती वाढत आहेत त्यामध्ये मुख्यत: दहशतवाद ही समस्या जगातील प्रत्येक देशाला भेडसावत आहे. त्यामुळे दहशतवाद ही जागतिक समस्या बाली आहे असे म्हणता येते. दहशतवाद हा स्थाािक स्तरापासूा जागतिक पातळीपर्यंत पहायला मिळतो. त्यामुळे व्यापक प्रमाणात जिवित हााी होताा दिसते. दहशतवाद ही भावोशी संबंधीत संकल्पाा असल्यामुळे िरािराळ्या कृत्यामधूा दहशतवाद पसरविण्याचे काम प्रमूख दहशतवादी संघटाा करीत असतात. जगामध्ये दहशतवादी संघटाा वेगवेगळ्या प्रकारच्या असल्या तरी त्यांचे ध्येय एक सारखे असते. लोकांच्या माात भिती ार्माण करणे सरकारला धारेवर धरणे, जिवित हााी घडवूा आणणे व आपल्या मागण्यापूर्ण करणे अशा प्रकारचे कृत्य ह्या दहशतवादी संघटाा करीत असतात.

प्रस्तुत शोधािबंधामध्ये दहशतवाद ही समस्या स्थाािक पातळीपासूा जागतिक पातळीपर्यंत पहायला मिळते याचा शोध घेण्याचा प्रयत केला आहे. दहशतवाद हा स्थाािक पातळीवर सुध्दा मोठ्या प्रमाणावर पहायला मिळतो त्याला वेळीच आवर घालणे गरजेचे आहे. दहशतवादाचे िरािराळे प्रकार आहेत त्याचा शोध घेण्याचा प्रयत केला आहे.

उद्दीष्टे -

1. दहशतवादी कोणत्या मार्गाचा अवलंब करतात.
2. दहशतवादाचे कोणते प्रकार आहेत हे अभ्यासणे यासाठी वर्णाात्मक व विश्लेषणात्मक पध्दतीा दहशतवाद या समस्येची मांडणी सदर शोधािबंधामध्ये केली आहे. तसेच कोणत्या पद्धतीा दहशत पसरविली जाते हे स्पष्ट करण्याचा प्रयत केला आहे.

दहशतवादाच्या संबंध आपल्या भावोशी आहे. आज दहशतवादाची कोणती सामायिक व्याख्या करता येते ाही कोणकोणत्या घटकांाा दहशतावदाच्या परिघामध्ये आणायचे व कोणत्या घटकांाा बाहेर ठेवायचे यावर एकमत होताा दिसत ाही. कारण काही व्यक्तीच्या करिता हा स्वातंत्र संग्राम आहे तर दूसऱ्या व्यक्तीसाठी तेच दहशतवादी कृत्य असते. या अशा परिस्थितीमुळे दहशतवाद ही समस्या अत्यंत गंभीर बाली आहे. 1975 मध्ये यू.एा. च्या जेलेवा सम्मेलाामध्ये दहशतवाद या संकल्पोची परिभाषा करण्याचा प्रयत केला परंतू या संकल्पोताा परिभाषेच्या कक्षेत बसवता आले ाही. कारण दहशतवादाचा संबंध भावोशी आहे. एका बाजूला दहशतवाद म्हणतात दुसऱ्या बाजूला स्वतंत्रतेची लढाई आणि दडपशाहीच्या विरोधी संघर्ष मााले जाते. दहशतवादी ज्या मार्गावरूा चालत आहे ते माासिक दृष्ट्या इतके अहंकारी आणि स्वार्थी झाले आहेत की,ते स्वत:ला दहशतवादी माात ाही तसेच दहशतवाद राजाीतीक स्वार्थ साधण्यासाठी एक माध्यम बाला आहे. कारण काही प्रवृत्ती संकुचित स्वार्थ साधण्यासाठी दहशतवादाकडे डोळे झाक केली जात आहे. त्यामुळे दहशतवाद वाढत चालला आहे कारण दहशतवादाविरूद्ध आवाज उठविण्यासाठी उशिर केला जातो. हे करण्यामागे

ISSN : 2348-7143
October-2019

राजकीय राजकीय स्वार्थ साधला जात असतो व हिच बाब जगातील महाशक्तींाा एक मोठा धोका बाली आहे त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय दहशतवादाला खतपाणी घालणाऱ्या देशांविरूद्ध कठोर पावले उचलली पाहिजेत. दहशतवाद समाप्त व्हावा यासाठी विकसित आणि विकसाशिल देशांाी सामुहिकपणे व खुल्या वातावरणामध्ये प्रयत करणे गरजेचे आहे कारण दहशतवाद ही एक विश्वव्यापक संकल्पाा बाली आहे. त्यामुळे जगातील सर्व देशांाी एकत्र येवाू या समस्येचा मुकाबला करणे गरजेचे आहे.

भारताचे शेजारी राष्ट्रे पाकिस्ताा ज्या पद्धतीां अणूवस्त्रांची धमकी देत असतो तो सुद्धा एक प्रकारचा दहशतवादच आहे असे म्हणावे लागते त्याचबरोबर पाकिस्ताामधाू पुर्वी पाकिस्ताचे विघटा ऑपरेशा ब्ल्युस्टार 1984 मध्ये आब्दूल्ला सरकारची बरखास्ती श्रीमती इंदिरा गांधी यांची हत्या आणि पाकिस्तााी राष्ट्रपती जिया उल हक यांच्याकडाू भारताला अस्थिर करण्यासाठी तसेच काश्मीरमध्ये अप्रांतता ाािर्माण करण्यासाठी देखील दहशतवादाचा वापर केला गेला.

भारत पाक संबंधामध्ये ही शत्रुता पाकिस्ताच्या ाािर्मितीपासाु पहायला मिळते ही शत्रुता ाािर्माण होण्यामध्ये काप्रमीर प्रपा, जाुागडचा प्रपा, पाणीपाटपाचा प्रप्रा, सीमावाद याच बरोबर पाकिस्ताा पुरस्कृत दहशतवाद हे सुद्धा एक कारण आहे. गेल्या 15 वर्षापासाु दहशतवादी हिंसाचारामुळे जवळजवळ 50 हजाराहाू अबधिक ाािष्पाप ाागरिक व सैाािक मारले गेले आहे. आज पाकिस्ताा पुरस्कृत दहशतवाद फक्त काश्मीर मध्ये दहशतवादी कृत्य हिंसाचार घडवितो असे - ाााही. तर भारतातील इतर घटक राज्यामध्ये सुध्दा दहशतवादी कृत्यामध्ये वाढ झाली आहे. दहशतवाद विरोधी कारवाईचा सर्वात मोठा परिणाम ाागरिकांच्या स्वातंत्र्य ाष्ट होण्यामध्ये संबंधीत असतो. ाागरिकांच्या मुलभूत अधिकारांचा संकोच होवाू शकतो. 20 व्या शतकामध्ये माावधिकार उल्लंघााचा सर्वाधिकार शासााशी संबंधीत धरले जातात हे एक असे क्षेत्र आहे. ज्याचे समर्था माावधिकार कार्यकर्ते उदारवादी बुध्दाजीवी कायदा मिडीया आणि बहुसंख्यक समाजाकडाू मुक्त विश्वामध्ये केले गेले.

आंतरराष्ट्रीय दहशतवादाचे इतर रुप कोणतेही असते 11 सप्टेंबर 2001 च्या ांतर दहशतवाद इस्लामी जिहाद याचा समााार्थी बाला आहे. आंतरष्ट्रीय दहशतवाद ाष्ट करतााा जे प्रयत केले जातात त्यावेळी स्वतःच्या देशावर लक्ष जाते व इतर फायदे यांचाच अधिक विचार केला जातो ज्याप्रकारे अफगाणिस्तामध्ये हस्तक्षेपाच्या सुरवातीच्या वेळी तालीबााी यांाा ाष्ठ करण्यासाठी पाकिस्ताची प्रमुख भुमिका होती परंतु ांतर पाकिस्ताची भुमिका स्पष्ट राहाू शकली ााही. काही वेळा अमेरिकेला मदत करणे तर दुसऱ्या बाबतीत अमेरिकेच्या विरोधी मदत करणे अशा प्रकारे बदलती भुमिका राहीली आहे. दहशतवादी महत्वपूर्ण व्यक्तींाा राजकारण्यांाा त्यांच्या मुलांाा तसेच महत्वपूर्ण अधिकारी यांचे अपहरण कराु आपली मागणी माय कराु घेण्यासाठी सरकारला भाग पाडतात. जर त्यांची मागणी पूर्ण झाली ााही तर अपहरण केलेल्या व्यक्तीची हत्या केली जाते व त्याताू अधिकाधिक दहशत पसरते याशिवाय दहशतवादी इत काही मार्गांच वापर करतात कि ज्याचा परिणाम हा भयंकर असतो.

दहशतवादामध्ये अण्विक व जैविक हत्यारांचा उपयोग :-

सामुदायिक हत्या करण्यासाठी सवर्त्तत घातक व भितीदायक जैविक हत्यार असतात. यांच्या ाािर्माण करण्यासाठी कमी खर्च येतो व सहा उपलब्धता होवाू शकते. जागतिक आरोग्य संघटोच्या एका रिपोर्ट ाुसार 40 किलो प्लेग बॅक्टीरिया 40 हजार लोकांची हत्या करण्यासाठी पुरेसे ठरतात तसेच ही साधो दूरगामी परिणाम करणारे ठरतात. अशा जैविक साध-ाांचा वापर प्रथम व द्वितीय खाडी युद्धामध्ये झाला होता. परंतु दहशतवाद्यांचे हत्यार म्हणाू अफगाणिस्ताा वरिल आक्रमणाांतर झाला त्याचबरोबर ऐंथ्रेक्स पावडरचा प्रयोग अलकायदा आणि तालीबााी दहशतवादी संघटाा यांाी पोष्टामार्फत पार्सल अमेरिका व ब्रिटा भारत इत्यादी देशामध्ये पाठविले होते. त्यामुळे एक वेगळ्या प्रकारची दहशत पसरली होती.

ISSN : 2348-7143
October-2019

आत्मघाती हमले :-

दहशतवादाचे एक भयंकर रुप म्हणजे आत्मघाती हमले यामध्ये मावी बॉम्बचा वापर केला जातो व दहशतवादी स्वत:च्या अंगाभोवती बॉम्ब बांधू त्यांच्या ध्येया पर्यंत पोहचतात व स्वत:ला उडवू देतात यामध्ये स्वत: दहशतवादी आपल्या प्राणाची आहुती देतात. त्यामुळे कोणताही पुरावा सापडत ाही. अशा प्रकारचे मावी बॉम्ब तयार करणे हे दहशतवादी संगठणासाठी अभिमाास्पद बाब समजली जाते यामध्ये लिटटे लष्कर-ए-तोयबा जैश-ए-मोहम्मद, अलकायदा इत्यादी जगभरातील प्रमुख दहशतवादी मावी बॉम्बद्वारे दहशतवादाचे भयंकर प्रयोग करीत असतात. 13 डिसेंबर 2001 रोजी लष्कर-ए-तोयबा आणि जैश-ए-मोहम्मद या संगठोच्या दहशतवादयाी भारतीय संसद भवा परिसरामध्ये प्रवेश करु मावी बॉम्बच्या सहाय्याो स्फोट घडवू आणला होता. 24 सप्टेंबर 2002 रोजी गुजरात मधील अक्षरधाम मंदिरवरील हल्यामध्ये 44 लोकांची हत्या केली जाते.

सामुहिक ारसंहार :-

दहशतवादी या पध्दतीा प्रयोग मोठ्या प्रमाणावर करत असतात. सामुदायिक मावसंहार आणि हत्या यांचा प्रयोग भारताच्या जम्मू काश्मीरमध्ये दहशतवाद्यांकडू मोठ्या प्रमाणात केला जातो. जम्मूमधील डोडा या भागातील जवळजवळ 30-20 परीवारातील ाष्पाप लोकांची हत्या दहशतवादयाी घडवू आणली होती.

दहशतवादी संघटाचे प्रकार :-

सामायपणे दहशतवादचे 4 प्रकार माले जातात.

व्यक्तीपरक दहशतवाद :-

या प्रकारचा दहशतवादाचा सहारा मुख्यत ते लोक घेतात. जे आपल्या अपमाणचा बदला घेण्याचा प्रयत करतात. यायपूर्ण मागणी पूर्ण करण्यासाठी किंवा आपला शत्रु आपल्यापेक्षा अधिक शक्तीशाली असल्यामुळे समोरासमोर संघर्ष करु शकत ाही त्यामुळे अशा बाबतीत या दहशतवादाचा सहारा घेतला जातो.

प्रांतिक दहशवाद : -

देशाच्या अंतर्गत विशिष्ट भागामध्ये राहत असलेलया सामुदायाकडू आपल्या भाषा, संप्रदाय, शांतक स्वतंत्रता ची मागणी माय करु घेण्यासाठी अशा प्रकारच्या प्रांतिक दहशतवादाचा सहारा घेतला जात असतो. उदा. श्रीलंकामध्ये लिटटे भारतामध्ये खलिस्ता कमांडो फोर्स, ागा आणि मिजो विद्रोही यांचे लक्ष तेथील सरकारला अस्थिर करायचे व दहशतवाद कृत्य घडवू आणायचे. आत काश्मीरमध्ये जवळजवळ 7000 प्रशिक्षित युवक दहशतवाद विघातक हत्यारासोबत भारतीय सीमा भागामध्ये पसरले आहे.

राष्ट्रीय दहशतवाद :-

राष्ट्रीय दहशतवाद आपल्या भौगोलिक सीमा अंतर्गतच जोपासला जात असतो या प्रकारच्या दहशतवादामध्ये वेगवेगळ्या देशाकडू मदत दिले जाते. दहशतवादी कार्यवाही करिता हत्यार दिली जातात त्यामध्ये पाकिस्ता, चीा, अमेरिका, इरा इत्यादी देशांचे ाावाचा उल्लेख केला जातो.

आंतरराष्ट्रीय दहशतवाद :-

वेगवेगळ्या दहशतवादी संगठा एकमेकांसोबत सहकार्य करु दहशतवादी कारवाई करतात भारतामध्ये पंजाबच्या खलिस्ता समर्थकांा आणि काश्मीर चे जे.के.एल.एफ. दहशतवादीचे पाकिस्ता अमेरिका आणि इंग्लड मधील दहशतवादी संगठा सोबत तसेच एकत्रीतपणे केलेली दहशतवादी कृत्य यांचा समावेश आंतरराष्ट्रीय दहशतवांदामध्ये होतो दहशतवादाचे हे स्वरुप अत्यंत भीषण माले जाते.

ISSN : 2348-7143
October-2019

अशा प्रकारचे दहशतवाद जगामध्ये पाहायला मिळतात. हे जरी खरे असले तरी हा दहशतवाद मात्र जगाला अराजकतेकडे ेत आहे. असे म्हणावे लगाते. कारण दहशतवादी संघटाा कोणत्याही प्रकारची असो ती समाजातील आर्थिक विषमतेचा फायदा घेवूा गरीब तरुणांाा आपल्या जाळ्यात फसवत आहेत. आपल्या कुटूंबाचे भले करण्यासाठी हे तरुण स्वतला फसवत आहेत. जर या तरूणांाा दहशतवादाच्या मगरमीठीतूा बाहेर काढायचे असेल तर सर्वच देशांाा कठोर व्हावे लागेल दहशतवादापासूा मुक्ती मिळवायची असेल तर सर्वांाच धर्मांचे अवाजवी चोचले पुरवणे थांबविले पाहिजे. खरेतर दहशतवादाला ाा जात असते ाा धर्म पण तरीही धर्मांच्या ाावाखाली ािरपराध लोकांचे मुडदे पाडायचे रक्ताचे पाट वाहवायचे आणि दहशतीच्या जोरावर सामाय ाागरीकांाा वेठीस धरायचे. एवढाच दहशतवादी संघटांचा एकमेव उद्देश असतो. तसेच ह्या संघटाा तरुण पिढीला आपल्याकडे आकृष्ट करुा हिंसाचाराचे पाट देत असल्याचे भयावह समोर येत आहे. ते संपूर्ण जगाला घातक आहे. त्याला वेळीच आवर आजही गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. काश्मीर समस्या, आतंकवाद और भारतीय सुरक्षा - डॉ.अश्विाी कुमार सिंह
२. भारत - पाक सम्बध - जे.एा.दिक्षित
३. राष्ट्रीय रक्षा और सुरक्षा - प्रो.लल्ला जी.सिंह
४. भारत की विदेश ाीती - डॉ.राजबाला सिंह
५. आुच्छेद 370 और काश्मीर - राजेश माथुर